

ФАЛСАФА ВА ХУҚУҚ

ИЖТИМОЙ - СИЁСИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
ФАЛСАФИЙ - ХУҚУҚИЙ ЖУРНАЛ

3
2023

FALSAFA va HUQUQ
ФИЛОСОФИЯ u ПРАВО
PHILOSOPHY and LAW

МУНДАРИЖА:

Усманов М.Ш.	<i>Барқарор ривожланиш мақсадлари ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш</i>	4
Абдураманов Х.Х.	<i>Ўзбекистонда демографик дивиденднинг шаклланиши ва ундан самарали фойдаланиш йўллари</i>	7
Ахмедов Э.К.	<i>Янги Ўзбекистондаги модернизациялаш жараёнларида бағрикенгликни таъминлаш</i>	12
Шоимов А.Р.	<i>Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида ёшларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги масалалари</i>	16
Юлдашев А.Э.	<i>Жадидчилик ҳаракатида давлат фуқаролик хизмати масаласи</i>	20
Хусанов Б.Э.	<i>Инсон - эстетик тарбиянинг асосий омили</i>	24
Исламходжаев Х.С.	<i>Административное право в системе публичного и частного права.</i>	28
Жиянмуратова Г.Ш.	<i>Ёшларни ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари</i>	35
Teshaboev M.M.	<i>Ijtimoiy adolat va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari</i>	39
Исмаилов Ж.Ж.	<i>«Мягкие» стратегии противодействия радикализации общества: опыт зарубежных стран</i>	43
Ихтиёров М.Р.	<i>Телевидениенг жамоатчилик фикрини шакллантиришидаги ижтимоий-фалсафий омиллари</i>	47
Мажидов Ш.А.	<i>Коррупциявий ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берган шахслар тушунчасининг назарий масалалари</i>	51
Турабова С.К.	<i>Илмий баҳс – долзарб ижтимоий масалаларни ҳал этишининг мантиқий-эпистемик асоси</i>	55
Иззатуллаев Б.И.	<i>Ақш ташқи сиёсатида рақамли дипломатия тараққиётининг асосий босқичлари</i>	60
Ўлмасхўжаев З.А.	<i>“Давлат ва миллий хавфсизлик” тамойилини илмий тадқиқ этишининг назарий шарт шароитлари</i>	65
Насимов А.А.	<i>Ахборотлашган жамиятда ахлоқий қадриятларнинг ахборот хуружларини олдини олишидаги ўрни</i>	70
Мардиева М.	<i>Тилнинг жамиятдаги муҳим ўрни</i>	75
Маҳкамов Қ.	<i>Тарихий онг - миллий ижтимоий хотирани ривожлантириши омили</i>	79
Тургунова Н.Т.	<i>Ёшлар сиёсатини амалга оширувчи субъектларнинг ўзаро ҳамкорлиги</i>	83
Абдиев Ғ.Е.	<i>Янги Ўзбекистон ёшлари сиёсий онгини юксалтириши</i>	88
Камилов Ф.О.	<i>Ногиронлиги бўлган болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича хориж тажрибаси</i>	93
Усенов Ж.	<i>Ёшларнинг миллий менталитетини шакллантиришида маънавий мероснинг аҳамияти</i>	98
Азамова М.	<i>История развития национальных видов спорта</i>	103
Утемуратова С.Ш.	<i>Экологияни жиноий-ҳуқуқий муҳофаза қилиш</i>	107
Ташаев Л.А.	<i>Ёшлар билан ишлашда ахлоқий идентикликнинг назарий-методологик тахлили</i>	111
Расулов Р.	<i>Ёшлар билан ишлашда тарбиянинг мафқурафий асослари.</i>	116
Хусанов Ғ.Е.	<i>Оиланинг маънавий-ахлоқий қадриятларни ривожлантиришидаги</i>	121

	<i>фалсафий негизлари</i>	
Таирова Г.М.	<i>Жинойят содир этилишининг сабабларига доир макро-социологик таълимотлар</i>	125
Абдуллаев Ж.А.	<i>Азизиддин Насафийнинг инсон келиб чиқиши ва абадий қайтиши масаласи ҳақидаги қарашлари</i>	130
Исламходжаева М.А.	<i>Сравнительный анализ защиты прав молодежи в зарубежных странах.</i>	135
Турғунбоев Ж.Ж.	<i>“Ақл марказ”ларини тадқиқ этишининг назарий- концептуал асослари</i>	138
Бутоев И.У.	<i>Соғлом турмуш тарзининг шаклланишида тарихий маънавий мероснинг ўрни</i>	143
Ҳожиев Р.Б.	<i>Креативлик феноменининг генезиси ва шаклланиши</i>	148
Абдуллаев И.А.	<i>Ёшлар ахлоқий маданиятини шакллантиришида умуминсоний маънавий мероснинг ўрни</i>	152
Нуруллаева Дж.С.	<i>Правовые аспекты управления международным спортивным движением</i>	157
Аметов А.Қ.	<i>Миллий маънавий қадриятлар – инсон қадрини улуғлаш омили</i>	162
Расулов Ҳ.М.	<i>Сиёсий жараёнларда сиёсий маданиятнинг намоён бўлиши хусусиятлари</i>	166
Мирджамалова Н.З.	<i>Хотин-қизларнинг соғлом турмуш тарзини шакллантиришининг педагогик асослари</i>	170
Улфатиллаева С.С.	<i>Ҳадис илми классификацияси</i>	175
Равшанов А.С.	<i>Баркамол авлодни тарбиялашда маънавият ва миллий қадриятларни ўрни</i>	180
Акилова Ў.М.	<i>Маърифатли жамият барпо этишининг маънавий омиллари</i>	185
Равшанова Г.А.	<i>Ўзбекистоннинг янгиланиши жараёнида фуқаролик жамиятини ривожлантиришида адолатли давлат ҳолиясининг маънавий омиллари</i>	189
Алимухамевова Н.Я.	<i>Глобал интеграция жараёнларида маданиятлар хилма-хиллигини сақлаш масаласи</i>	193
Ботирова Ҳ.Э.	<i>Жанубий вилоятларда аграр соҳа ходимларининг маиший турмуши ва ижтимоий ҳимоялаш масалалари</i>	197
Мамадаминова Б. А.	<i>Ўрта асрларда ирригация тизимларининг ривожланиши ва тарихи</i>	202
Ҳакимова М.А.	<i>Ўзбекистон тараққиёти ва ёшлар маънавияти</i>	206
Ҳамраев С.	<i>Мулкдорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг ижтимоий-фалсафий мазмуни</i>	211
Қиём Назаров	<i>Маънавият илми дарғаси</i>	215

ЎРТА АСРЛАРДА ИРРИГАЦИЯ ТИЗИМЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ТАРИХИ

Б. А.Мамадаминова –

тарих фанлари

бўйича фалсафа доктори(PhD), доцент

ИХ-Х асрларда Ўрта Осиёда мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ирригация тизимининг, суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланиши ва такомиллашувида катта аҳамиятни касб этди.

Сунъий суғоришга асосланган суғорма деҳқончилик маданияти ИХ- ХИИИ аср бошларида тез ривожлана бошлади. Бу даврда Ўрта Осиёда Самонийлар (819-1005), Қорахонийлар (998-1212) ва Хоразмшоҳлар (1077-1221) давлатлари даврида нафақат ирригация ва суғориш технологияси, шунингдек Амударё ва Сирдарё куйи оқимидаги суғориладиган ер майдонлари янги ўзлаштирилган ер хисобига 2,7 млн га етди, жумладан интенсив суғориладиган ерлар майдони 1,7 млн га ташкил этди. Бу келтирилган кўрсаткич рақамлар антик ирригацияси ривожланган даврдаги суғорилган майдонларнинг 2/3 қисмига тўғри келган.

Самонийлар сулоласи даврида (819-1005 й.) қатор ислохотлар амалга оширилди. Моварауннахннинг асосий вилоятларидан бири Зарафшон водийси хўжаликнинг барча турлари, жумладан суғорма деҳқончилик маданияти яхши ривожланган. Натижада ИХ асрда Моварауннахр кишлок хўжалиги ривожланган мамлакатга айланган эди.

Географияга оид ИХ-Х аср адабиёти Моварауннахрда ўстирилган кишлок хўжалиги экинлари тўғрисида берган маълумотга қараганда, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Фарғона, Илоқ, Шош ва Хоразмда кишлок хўжалиги сунъий суғориш асосида олиб борилган ҳамма ерда деҳқонлар буғдой, арпа, шоли, тарик, пахта экишган.

Ўрта асрларда ҳам дарёдан сув олинадиган магистрал каналларнинг бош қисми стратегик аҳамиятга эга бўлган ва ҳозирги кунда ҳам бу талаб сақланмоқда.

Ўрта асрларда ўзга мамлакат босқинчилари ҳуқумдорлар ва маҳаллий зодгонлар каналларнинг бош қисмини эгаллаб, ёки бузиб юбориб аҳолини сувсиз қолдириб, ўз мақсадларига эришмоқчи бўлганлар. Бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Сўғдиёналиклар 721- йилда қўзғолон кўтаришганда Хуросон ноиби Саид Хусайн Самарқанд шаҳар ва унинг атрофидаги аҳолини сувсиз қолдириш учун Варгсардаги Дарғом каналининг бош қисмини беркитишга ҳаракат қилган. Лекин Сўғдлар Варгсарни қаттиқ кўриқлаб ҳимоя қилганлар. Шунингдек, 735- йилда Моварауннахр араб халифасига қарши қўзғалон кўтарилганда Хуросоннинг ноиби Асад ибн Абдуллоҳ ҳам Самарқанд шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолини сувсиз қолдирмоқчи бўлган. Лекин бу гал ҳам Хуросон ноиби ўз мақсадига эришолмаган. Илк ўрта асрларда Варгсарда Дарғом канали сув тўсғич иншооти қурилганда кучли қўрғон ҳам қурилган бўлиб, каналнинг бош қисми кучли ҳарбийлар томонидан қўриқланиб келинган. Насафий маълумотларига қараганда Варгсарда кучли армия - 400 нафар отлик, 1200 жангчи аскар турган. XV асрда (Варгсар) Равотхўжа кўрғонида Шавдар тумани ҳарбий бошлиғи яшаган.

Ўрта Осиё ва Эрондаги йирик ер эгалигининг характерли хусусияти шуки, ер эгалари ўз эрларда йирик хўжалик ишларини олиб бормаган ва ўз ерларига крепостной деҳқонлар меҳнати билан экин экмаган. Йирик ер эгалари одатда ўзларининг ерларини кичик ер майдонига бўлиб, уларни чорикорлик асосида мухтож бўлган барча кишиларга берилган. Ана шу тарика улар чорикорлик ижара асосида ер олиб экин экиш улар учун тирикчилик манбаи бўлиб хизмат қилган.

Сомонийлар давлати деҳқончиликнинг ривожланишига ва у билан боғлиқ ирригация тизимининг яшиланишига алоҳида эътибор берган. Натижада суғориш шахобчалари бир

мунча кенгайган, сув иншоотлари(каналлар, ариқлар) нинг кўплаб қазилиши натижасида зироатчилик ва боғдорчилик тез ривожланди.

Араб сайёҳи, географ Ибн Ҳавкалнинг ёзишича Сўғд (Зарафшон) дарёси Бухорогача обод қишлоқлар орқали оқиб борган. Бухорода 17 та суғориш шаҳобчалари барпо этилиб, суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожига хизмат қилган. Кўп сонли суғориш иншоотларини таъмирлаш, кенгайтириш, улардан зарур ҳажмда оби ҳаёт оқизиш тегишли давлат мутасадиларнинг зиммасида бўлган. Биргина Мурғоб водийсида 10 минг нафар мансабдор кишилар сув иншооти ва таъминоти билан шуғулланганлар.

Ўрта аср ирригациясининг ривожланишида Ўрта Осиёлик алломалардан математик ва астроном Мухаммад ибн Мусо Хоразмий, энциклопедик, серқирра олим Абу Райхон Беруний, Ахмад Фарғоний ва бошқа кўплаб ўз даврининг етакчи олимларнинг ўрни ниҳоят катта. IX-XI асрларда математика, геометрия, физика, астрономия ва бошқа табиий фанларнинг ривожини ирригация тизимининг ривожланишига катта туртки бўлган. Масалан, Абу Райхон ал-Беруний ўзининг “Ўтмиш аجدодлардан қолган хотиралар” номли китобида сув манбаларининг жойлашиши, каналлар йўналишини аниқловчи, ер сатҳини ўлчовчи, ернинг қиялигини ўлчовчи ускуналар тўғрисида маълумот берган.

Сунъий суғоришнинг ривожланишида айнан X-XII асрларда Ўрта Осиёда катта дарёлар бўлмаган ҳудудларида, тоғ дараларида қурилган кўплаб сув омборлари ҳал қилувчи аҳамиятни касб этган. Бу омборларнинг кўпчилиги баҳорги сел оқимининг тўпланиши учун қурилган. Шулардан бири Нурота тоғ дарасидаги Хонбанди сув омбори Фориш шаҳрини яқинида (12-15 км).

Ушбу тўғоннинг устки узунлиги-24.45 м, баландлиги-15.25 м, юқори томони қалинлиги-2.30 м, пастки томони бўйига-8.20 м. Тўғонда саккизта сув ўтказувчи тешик бўлиб, сувнинг кўпайиши ёки камайиши ҳам ҳисобга олинган. Тешикларнинг ўртача кенглиги 45-70 см, баландлиги 50-100 см.

Тўғон олдида узунлиги 1.5 км иборат, эни 52 м, дарёнинг бошланиш қисмида 200 м, умумий сифими 1.5 млн м³ бўлагн сув омбори, Калтепин чўлидаги 1500 га ернинг суғорилишида манба сифатида катта аҳамиятга эга бўлган. Калтепин чўли Хонбанди тўғонидан 4 км узоқликдаги ҳудуд.

Академик, археолог Я.Ғ. Ғуломовнинг археолог маълумотларига таяниб таъкидлашча Калтепин чўли X аср даврига таълуқли.

Бу даврга келиб энг қадимги даврда Хоразмнинг (ўнг қирғоғи)да қурилган Қирқ-Қиз канали қайта қурилди. Ўрта асрларда қурилган магистрал каналлар 100-150 км узунликда қазилган. Хоразм (чап қирғоғи) Чермоняб канали 150 км бўлиб, унинг ўртача кенглиги 12 м бўлган. Ушбу каналнинг 100 км узунликдаги ер қазилган ҳажми 1 млн м³ ни ташкил этган. Чермоняб канали хавзасида суғориладиган умумий майдони 35-40 минг га бўлган.

Ўрта аср ирригация техникаси ютуқларидан бири сув кўтариб берувчи иншоот, яъни чиғирнинг кашф этилиши ва унинг IX-XII асрларда Хоразмда кенг қўлланиши суғорма деҳқончиликнинг ривожланишида муҳим аҳамиятни касб этди. Айниқса суғориш каналларида сув сарфининг пасайиб кетганида чуқур каналдан сувни кўтариб беришда чиғир иншооти катта рол ўйнаган.

Кўзга кўринган ирригатор В.В. Цинзерлинг фикрича чиғирни қўллаган ҳолда суғориш Амударё дельтасида техник жихатдан сув сарфи оддий каналларда оқиб келган сув билан суғоришга нисбатан 30-50 фоиз кам бўлар экан. Шунингдек ерларнинг шўрланиши ва суғориш тизими тармоқларини тозалаш учун олиб бориладиган иш ҳажми анча кам бўлар экан. Энг муҳими ер ва сув захираларидан самарали фойдланиш имконияти кўпроқ бўлад.

IX-X асрларда Моворауннаҳрда қишлоқ хўжалиги сунъий суғориш асосида олиб борилган ҳамма ерда деҳқонлар буғдой, арпа, шоли, тарик, пахта ва бошқа маданий экинлар экилган. X асрда боғдорчилик юксак даражада бўлган. Маворуннаҳр ва Хоразмда суғоришга асосланган қишлоқ хўжалиги ўз даврида тез ривожланган. Арабистонлик сайёҳ, географ

Истахрий Зарафшон водийсини тасвирлар экан, унинг серҳосиллигидан завқланади. Бухоро вилоятининг дарё водийсининг этагида ўсимликлар билан кўм-кўк гилмдек бўлиб қолгани уни қоил қолдирган. ИХ-ХИИ асрларда Ўрта осиеда қатор ҳудудлар каби Фарғона водийсида ҳам суғорма деҳқончиликка эътибор янада кучайган. Ўта мураккаб суғориш иншоотларининг қурилиши ва каналлар тармоқларининг кенгайиши натижасида суғориладиган ерлардан олинадиган осил кўпайган. Ана шу тарика бу водий ҳам иқтисодий жиҳатдан ривожланган ҳудудга айланган. Аҳолининг меҳнацеварлиги, ер ва захиралари мавжудлиги ҳам муҳим омил сифатида катта аҳамият касб этган.

Фарғона водийсида ҳам суғорма деҳқончилик маданияти қадимдан ривожланиб келган. Тадқиқотчиси Исоқовнинг ёзишича Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг қадимдан деҳқончилик маданияти ривож топган ўлкалардан бири бўлган. Водий деҳқончилигига оид Х-ХИ асрларга оид маълумотлар араб манбаларида ҳам учраганлиги, хусусан араб сайёхлари, географлари Истахрий, Абу Ҳаим ибн Ҳавҳол, Абу Саъд ас-сомони, Ёқут ал-Ҳамовий кабилар ёзиб қолдирганлар.

ХИ асрнинг ажойиб ёдгорлиги бўлган “Қутадғу билиг” , асар юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний томонидан 1069 йилда ёзилган бўлиб, унда деҳқонлар ва хунармандлар кўчманчи чорвадорларга нисбатан кишилик жамияти учун фойдалироқ эканлиги таъкидаланган: “Деҳқонлар(тарихчилар) кишиларнинг яна бир турини ташкил этади, улар керакли кишилардир, бу аниқ. “Сен улар билан алоқа боғла ва хушмуомалада бўл. Улар тўқчилик келтирувчилардир. Ҳамма улардан озиқ-овқат олади”.

Ҳақиқатдан сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг ривожланиши натижасида мамлакатда тўкин сочинлик барпо бўлди. Х-ХИИ асрларда Ўрта Осиёдаги давлатлар ўртасидаги ўзаро урушлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар ва Қорахитойларнинг боқинчилик сиёсатлари Ўрта осиедаги мавжуд ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларга доир ўз даврининг инфратузилмасининг бузилишига олиб келди.

Айниқса ХИИИ аср бошларида Ўрта Осиёнинг Мўғуллар томонидан истило қилиниши ақл бовар қилмайдиган даражада кулфатларга сабаб бўлди. Кўп шаҳарлар, воҳалар харобазорга айланди, қатор ирригация иншоотлари бузиб ташланди.

Чингизхон кўрсатмаси билан Марв шаҳри аҳолисига, унинг атрофида кўм-кўк чаманзор ҳудудни Мурғоб дарёсидан сув берувчи ажойиб ирригация тизими буткул бузиб ташланган. Аҳоли воҳасининг сувсизлигидан қуриб бораётган қишлоқларидан турли томонга кўчиб кета бошлаган. Кўнгилга ором берувчи яшил боғлар, далалар қалин чанг ва қум билан қопланиб чўлу-биёбонга айланган. Бундай ҳолат ўша даврда она заминимизнинг кўпгина ҳудудларида содир бўлган. Бундан ташқари Хоразмнинг Амударё соҳили бўйидаги кўп жойлар тушкунликка учраб хароб бўлиб кетган, чунки мўғул жангчиларининг вайронгарчилик ишлари натижасида суғриш тизими қаровсиз қолиб ишдан чиққан эди. Амударёнинг ўнг қирғоқ бўйидаги ерлар кўп зарар кўрганлиги натижасида ҳозирги Қорақолпоғистоннинг ана шу ерида жойлашган баъзи чўлли туманлари мўғуллар истилосидан аввал гуллаб-яшнаб турган воҳалар бўлган. Мўғуллар ҳуқумронлиги даврида зироатчи-деҳқонлар оғир аҳволга тушиб қолган эди .

Шундай қилиб, ХИ-ХИВ асрларда давлатлар ўртасида олиб борилган урушлар, айниқса мўғул истилоси оқибатида юзага келган тушқинлик, кулфатлар ўлкамиздан мавжуд ирригация тизимини бутунлай ишдан чиқарди, яқсон қилинди, каналлар ва ариқлар бузиб юборилди. Ана шундай шароитда аждодлармиз келажакка умид билан қараб имконборича она заминимиздаги катта бойликлардан ва сувдан фойдаланишлар, ҳосил етиштириб авлодлар давоми ва тараққиётини имкон борича таъминладилар.

АДАБИЁТЛАР:

1. С.П. Толстов. По урвним дельтам Окса и Яксарта.М,1962 г..ю

2. Ўзбекистон тарихи. 1 томлик, биринчи китоб
3. Бобурнома. Записка Бобура, Тошкент, 1958 г.
4. Я.Г. Гулямов. К изучению урвех водных сооружений в Узбекистон."Изв. АА ЎзССР, 1955 г.
5. З.С. Исҳоқов. Фарғона водийсида суғорма деҳқончилкнинг тарихий илдизлари, ривожланиш босқичлари. //Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари. Ва замонавий жараёнлар. Тошкент. 2006 й.

РЕЗЮМЕ:

Ўрта Осиё қадимдан деҳқончилик маданияти ривож топган ўлкалардан бири бўлган. Босқинчиликлар натижасида ўлкада мавжуд ирригация тизимининг издан чиқиши сунъий суғорма деҳқончиликнинг тушкунликка тушиб қолишига сабаб бўлди. Мазкур мақолада ўрта асрларда ирригация тизими тарихи ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишга таъсири ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Ирригация, деҳқончилик, суғорма деҳқончилик, деҳқончилик маданияти, қишлоқ хўжалиги

РЕЗЮМЕ:

Центральная Азия издавна была одной из стран, где развита земледельческая культура. В результате нашествий существовавшая ирригационная система в стране была выведена из строя, что привело к упадку искусственного ирригационного земледелия. В данной статье рассматривается влияние истории ирригационной системы на социально- экономическое развитие страны в средние века.

Ключевые слова: Ирригация, земледелие, орошаемое земледелие, земледельческая культура, земледелие.

RESUME:

Central Asia was the one of the cultural developing continent from the history. As the results of the invasions, the yexisting irrigation systems in the country broke down, which led to the depression of artificial irrigation farming. This article discusses the influence of the history the irrigation system on the socio- yeconomic development of the country in the Middle Ages.

Key words: Irrigation, agriculture, irrigated agriculture, agricultural culture, agriculture.